

**СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН КОМПОНЕНТІВ У
КОНСТРУКЦІЯХ З НЕОДНОРІДНОЮ СУПІДРЯДНІСТЮ
(на матеріалі творів М. Стельмаха)**

У статті представлено комплексне дослідження складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю, вивчення семантико-синтаксичної і функціонально-стилістичної структур у їхньому взаємозв'язку.

Ключові слова: складні конструкції, синтаксичні засоби зв'язку, неоднорідна супідрядність.

В статье представлено комплексное исследование сложных конструкций с неоднородной подчиненностью, изучение семантико-синтаксической и функционально-стилистической структур в их взаимосвязи.

Ключевые слова: сложные конструкции, синтаксические средства связи, неоднородная подчиненность.

The article presents a complex investigation of complex constructions with unhomogeneous collateral subordination, studying semantic-syntactic and functional-stylistic structures in their connection.

Key words: difficult constructions, syntactic connection means, unhomogeneous collateral subordination.

Необхідність комплексного дослідження складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю, яке включає в себе вивчення семантико-синтаксичної і функціонально-стилістичної структур у їхньому взаємозв'язку, продиктована кількома причинами: по-перше, посиленням інтересом до питань синтаксичної й особливо семантичної будови складних багатокомпонентних речень у сучасній українській мові; по-друге, відсутністю спеціального монографічного дослідження конструкцій з неоднорідною супідрядністю. Підручники для вищої школи подають лише загальновідомі пояснення про цей тип складних речень, не повністю відбивають наукові досягнення синтаксистів.

Тим часом конструкції з неоднорідною супідрядністю є одним із найпоширеніших типів складних багатокомпонентних речень у сучасній українській літературній мові. Вони виражають складну форму думки, яка, у свою чергу, відображає внутрішні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності, характеризуються рядом специфічних ознак, не властивим

складним реченням мінімальної будови. Саме тому конструкції з неоднорідною супідрядністю стали об'єктом нашого дослідження.

При вивченні структурно-семантичних особливостей складнопідрядного речення важливо усвідомити природу і функції тих специфічних мовних засобів, які служать для зв'язку частин цього складного речення. Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю становить структурні і семантичну єдність, частини якої взаємозв'язані. Цілісність складнопідрядного речення проявляється в планах не лише змістовому та інтонаційному, а й у структурному та формально-граматичному.

В організації внутрішньо-синтаксичної структури складнопідрядного речення як комунікативної одиниці важливу роль відіграють такі мовні засоби, як сполучники підрядності та сполучні слова, вказівні слова, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, порядок частин, лексичні елементи, інтонація.

У нашому дослідженні ми детальніше зупинимось на характеристичі сполучників підрядності та сполучних слів. Сполучники підрядності та сполучні слова – це найважливіші засоби зв'язку підрядного речення з головним у складнопідрядному реченні з неоднорідною супідрядністю. Саме вони граматично підпорядковують одну частину складного речення іншій і значною мірою зумовлюють специфіку семантико-граматичної залежності підрядного речення від головного. Сполучники підрядності і сполучні слова – найбільш виразні формальні показники підрядного зв'язку частин складного речення.

Сполучники підрядності і сполучні слова на синтаксичному рівні об'єднує одна спільна функція – бути засобом зв'язку підрядного речення з головним; інші ж ознаки, зокрема лексико-морфологічна природа і семантико-синтаксичні функції, у сполучників і сполучних слів різні. Принципова ж різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами, на думку М.М. Богдана, в тому, що сполучники підрядності лише зв'язують підрядні частини з головними, не беруть участі в організації внутрішньосинтаксичних зв'язків підрядного речення і не є членами речення, а сполучні слова не лише приєднують підрядне речення до головного, а й беруть участь у внутрішній організації підрядного речення, тобто вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іншими словами і як повнозначні слова виконують функції певних членів підрядного речення [1, 70].

Слово *що*, виступаючи сполучним словом, має значення предметності, вказує на предмет, тому що в такому разі це співвідносний з іменником займенник. На місці слова *що* в такому разі можна поставити іменник або інше субстантивоване слово з головного речення, до якого відноситься підрядне означальне, а в підрядному з'ясувальному на місці сполучного слова *що* можна поставити будь-який (відповідний за змістом)

іменник. У підрядному означальному реченні сполучне слово *що* можна замінити словами *який, яка, яке, які*; отже, в таких випадках слово *що* є синонімічним за значенням повнозначним словам-займенникам, які в підрядному реченні завжди – сполучні слова. Будучи повнозначним словом, *що* вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення (від нього чи до нього від інших слів підрядного речення можна поставити питання), має певну відмінкову форму і виконує синтаксичну функцію члена підрядного речення. Сполучне слово *що* не можна пропустити. У підрядних реченнях з'ясувальних воно, як правило, логічно наголошується, інтонаційно виділяється.

Сполучник *що* не має всіх цих ознак: як службове слово, він не має предметного значення і категорії відмінка; на місці сполучника не можуть бути поставлені синонімічні за значенням сполучні слова; сполучник граматично не зв'язаний з іншими словами і не є членом речення, в ряді випадків може бути пропущений, логічно не виділяється і не наголошується.

При розгляді складнопідрядних речень із неоднорідною супідрядністю на матеріалі творів М. Стельмаха ми з'ясували, що сполучне слово *що* в ролі засобу зв'язку засвідчено чи не найчастіше, виступаючи і сполучником і сполучним словом: *Дубові дошки в три пальці, дубові стовпи, що й на підвалини могли б піти, важні хрещаті ворота – усе це якимось одразу говорить, що їхній господар вирішив міцно і довго жити на білому світі* [3, 115]; *Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, і жде його з відкритими на весь світ очима, з відкритою душею і тією милою самовідданою довірою, що часто й розтоптує дівочу душу* [3, 128].

Сполучне слово *як* має лексичне значення прислівника, тобто має якісне значення (відповідає на питання *яким способом?*) або кількісне (відповідає на питання *наскільки?*) і може бути замінене прислівниками з відповідним значенням чи словами *яким способом, як саме, наскільки*. Будучи прислівником, слово *як* граматично зв'язане з іншими словами в підрядному реченні, до нього можна поставити питання від присудка, воно виконує функцію обставини способу дії або міри, ступеня. Як правило, сполучне слово *як* логічно наголошується, інтонаційно виділяється. Сполучник *як* не має наведених вище ознак.

У творах М. Стельмаха в більшості випадків *як* це сполучне слово, напр.: *То тільки не дуже великого розуму комірник Мирон Шавула може навпростець випалити, як уже випалив сьогодні про приїзд Марка, що два коти на одному салі не помиряться* [2, 292].

Визначення лексико-морфологічної природи сполучного слова *коли* і сполучника підрядності *коли* базується на з'ясуванні не лише семантики слова, а й характеру змістових відношень між частинами складнопідрядного речення з неоднорідною супідрядністю.

У підрядних означальних реченнях *коли* – сполучне слово: такі підрядні означальні речення завжди ускладнені відтінком часового значення, привнесеного і збережуваного саме прислівником *коли*, напр.: *Якось надвечір'ям, коли сонячні відблиски прокладали на морській зелені небосхилу золоті мости, він від партизана-мірошника привіз пошивку муки, що пахла і грозивими полями, і теплом млинового каменя* [2, 138].

У підрядних з'ясувальних реченнях *коли* – переважно сполучне слово. У таких випадках воно зберігає прислівникове значення, логічно наголошується, граматично зв'язане з присудком і виконує функцію обставини часу в підрядному реченні, напр.: *А матері, коли вона приходила сюди, іноді здавалось, що в тій вербі оселилась її наболіла душа* [3, 653].

У функції сполучника *коли* виступає в тих підрядних з'ясувальних реченнях, де є відтінок умови. У таких випадках слово *коли* втрачає своє лексичне (часове) значення і може бути замінене синонімічним за значенням сполучником *якщо*. Функцію сполучника виконує слово *коли* і в підрядних реченнях часу, які вказують на час дії головного речення і відносяться до всього головного речення.

Характерною ознакою сполучника *коли* є те, що він, втрачаючи своє лексичне прислівникове значення часу, набуває значень сполучників *якщо*, *якби*, *як* і може бути замінений ними у відповідних контекстах, напр.: *Колись, як іще Іван знайомився з нею, він у своїх руках тримав її пальці, грів їх у холод, пестив у теплу годину і говорив їй найкращі у світі слова, яких вона не чула навіть від матері* [3, 433].

У складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними, приєднаними до головного за допомогою сполучного слова *який*, форма цього займенника цілком залежить від того іменника чи субстантивованого слова, з яким воно пов'язується в підрядному реченні, тому це сполучне слово і виконує функцію узгодженого означення в підрядному реченні.

Значний відсоток у творах М.Стельмаха займають складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю, де засобами зв'язку між головною і підрядною частинами виступають слова *який*, *яка*, *яке*, *які*, напр.: *Мар'ян журливо подивився навколо, поглянув на козацьку й турецьку могили, на яких бавились і стежили за шляхом пастухи, і з жалем подумав, скільки то марно пропало люду на білому світі* [3, 645]; *І тільки самотній недо-розвинутий соняшник, який невідомо як виріс біля в'язниці, нагадує, що не лише тіні покалічених душ скупчились біля камінного муру* [3, 370]; *Коли потемнілі хати виштовхнули місяць на чисте плесо неба, Левко побачив Олену, яка поверталась з роботи* [3, 556].

Сполучні слова – займенникові прислівники, як правило, виконують синтаксичні функції відповідних обставин, співвідносних з їх лексичними значеннями (місця – *де*, *куди*, *звідки*; часу – *коли*; способу дії – *як*; міри, ступеня – *скільки*, *наскільки*).

Відзначимо й те, що, крім слів *що*, *як*, *коли*, *який*, *яка*, *яке*, *які*, *що*

вживаються у ролі засобів зв'язку в складнопідрядних реченнях з неоднорідною супідрядністю у творчому доробку М. Стельмаха найчастіше, мають місце й інші сполучники і сполучні слова.

Невелику кількість становлять сполучники порівняльні (*наче, начеб, мов, немов*), напр.: *Справді, Аркадій Валеріанович гордовитою ходою, начеб і не його добро пересівалось й чорніло на золотих решетах, підійшов до басейну, з якого підводив широку закривавлену пащу чавунний змії* [3, 634].

Зрідка засвідчено речення зі сполучниками *бо, скільки, звідки, якщо, хоча, хоч, хто, куди*. Засобами зв'язку у складних конструкціях з неоднорідною супідрядністю також ще виступають слова *де, щоб*. Сполучник *щоб* використовується в підрядних реченнях мети, напр.: *Ще в лісі, коли хлібороби повертались назад, вони вирішили взяти на себе всю вину, щоб як-небудь захистити село* [3, 653].

Що стосується слова *де*, то в розглянутих нами реченнях воно здебільшого виступає в ролі замітника в означальних підрядних реченнях, тобто він замінює сполучне слово *який* і його форми, напр.: *Коли проспівали перші пісні, Данило Васильович повів Марка у ванькир, де густо пахли сухі васильки і чорнобривці* [2, 210]; *Яблуні тут заглядали мало не в кожную хату, де починалося життя, і. Не сумуючи, стояли на цвинтарі, де кінчалось життя...* [2, 114].

Як уже зазначалося, сполучники підрядності й сполучні слова значною мірою зумовлюють і конкретизують семантико-структурні особливості складнопідрядних речень. Проте слід мати на увазі, що при визначенні типу підрядного речення далеко не в усіх випадках можна спиратися на семантику слів, які виступають засобом зв'язку підрядного речення з головним. Це залежить передусім від значення сполучників і сполучних слів.

Сполучники підрядності за своїм значенням можуть бути поділені на дві групи: семантичні і асемантичні, або синтаксичні, функціональні. До семантичних сполучників належать ті, що своїм значенням точно і однозначно вказують саме на певні змістові відношення, які виражаються в складнопідрядних реченнях з цими сполучниками, і, звичайно, використовуються для зв'язку лише певних підрядних речень з головними. Так, сполучники *якщо, раз, якби* приєднують до головного лише підрядні умовні; *бо, тому що, через те що* – підрядні причинові; *поки, після того як, як тільки* – підрядні часу; *так що* – підрядні наслідкові; *ніби, мов, наче* – підрядні способу дії та порівняльні; *хоч, хай, дарма що, незважаючи на те що* – підрядні допустові.

Асемантичні, або синтаксичні, сполучники, зокрема часто вживані в мові *що, щоб, як, коли*, а також сполучні слова є неспеціалізованими, багатозначними. Вони не вказують на певний тип змістових відношень і можуть використовуватися в різних за значенням складнопідрядних реченнях, тобто можуть приєднувати до головних різні типи підрядних речень.

Так, наприклад, асемантичний сполучник *що* і сполучне слово *що* можуть приєднувати до головного речення підрядні речення з'ясувальні, означальні, способу дії; сполучник *щоб* зв'язує з головним підрядні мети, з'ясувальні, міри, ступеня; сполучник *коли* зв'язує з головним підрядні часу, умовно-часові, умовні, з'ясувальні з відтінком умови, а сполучне слово *коли* використовується в підрядних означальних і власне з'ясувальних.

Аналізуючи твори М. Стельмаха, ми звернули особливу увагу на використання складних конструкцій з неоднорідною супідрядністю саме в художньому і в розмовному (в письмовому вигляді) стилях. У художньому стилі особливо широко представлені речення даного типу. Це стосується і розповіді, і опису, і роздуму. Більшою мірою складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю представлені в розповідних моделях, напр.: *Не оминаючи поморщених, з льодком на споді калюж, з яких виходять сліди коліс, конюхи зосереджено йдуть до стайні, де чахнуть од голоду коні* [2, 214]; *Старий підійшов до хатніх дверей, відчинив їх, великими руками погладив одвірки, крізь які стільки людей приходило до нього, доторкнувся пальцями до сволака, де були вирізані роки його оселі, оглянув і лави, і піч, і стіл, і ліжко, і божницю* [3, 434].

Часто ці конструкції, особливо з підрядними означальними, засвідчено в описових реченнях, напр.: *Село, де розкошує отець Миколай, упирається в луг обірваними кінцями тинів і поволеньки підіймається до того пагорба, на якому гне старі плечі сутула, з замшлілими потворами церква запорізького типу* [2, 420].

В описових реченнях спостерігається широта образного слова, стрункість композиції, насиченість образів, форм і засобів, напр.: *Перед собою він бачив не пожмаковані кров'ю бинти й не мертво-стерильні стіни шпиталю, що до цегли й цементу пропахли медициною, а титанічне безмір'я снігів і хмар, з яких у передчутті весни висікалась, вихлюпувалась, виривалась, нутрувала і лебеділа в стрімких пошуках нових доріг форм підмальована просинь* [2, 10].

У монологіях та описах внутрішніх переживань героїв використовуються речення-роздуми, напр.: *І невже ота лісова квітка, що Любою зветься, виросла для вбогого халупника, який за вік і чорного хліба не наїсться?* [3, 493]; *Дубові дошки в три пальці, дубові стовпи, що й на підвалини могли б піти, важкі хрещаті ворота – усе це якось одразу говорить, що їхній господар вирішив міцно і довго жити на білому світі* [3, 115].

Отже, при визначенні типу підрядного речення можна спиратися безпосередньо на значення лише семантичних сполучників, а при наявності асемантичних сполучників і сполучних слів береться до уваги не стільки значення цих слів, скільки структура і загальна семантика складнопідрядного речення загалом, змістові відношення, які виникають між його частинами, віднесення підрядного речення до слова (словосполучення) чи до всього головного, конкретне наповнення речень лексикою,

порядок частин та ін. Аналізовані твори засвідчують широке використання складнопідрядних речень із неоднорідною супідрядністю в художньому стилі української мови, зокрема в розповідних і описових реченнях, менше – в роздумах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення / М.М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 1. – С. 69–75.
2. Стельмах М. Правда і кривда: (Марко Безсмертний): роман / М. Стельмах. – К.: Дніпро, 1990. – 427 с.
3. Стельмах М. Хліб і сіль: роман / М. Стельмах. – К.: Дніпро, 1967. – 662 с.